SHUKUR XOLMIRZAYEVNING “ODAM” HIKOYASIDA MILLIY-MADANIY KODLARNING LINGVOKULTUROLOGIK TALQINI

Namangan shahar 1- sonli IDUM
oliy toifali o‘zbek tili o‘qituvchisi
Jabborova Zilola Turdaliyevna
jabborovzilola16@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Shukur Xolmirzayevning “Odam” hikoyasi lingvokulturologik paradigma asosida tahlil qilinadi. Asardagi milliy-madaniy kodlar, qarindoshlik va murojaat birliklari, urf-odat va marosim semantikasi, maishiy-etnografik realiyalar, tarixiy xotira, axloqiy qadriyatlar hamda “ona”, “oila”, “halollik”, “sadoqat”, “mehnat”, “avlod” konseptlarining til vositalari orqali voqelanishi aniqlanadi. Rahima obrazi misolida individual umr yo‘li bilan xalqning tarixiy-madaniy xotirasi o‘zaro tutashishi ko‘rsatiladi. Hikoya boshidagi ona vasiyati va yakuniy qismdagi rozi-rizolik motivining kompozitsion takrori avlodlararo madaniy kodning uzatilish mexanizmi sifatida talqin etiladi. Tadqiqotda kontekstual, semantik, konseptual, lingvokulturologik va tavsifiy metodlardan foydalanildi. Natijalar yozuvchi tilida milliy kolorit alohida bezak emas, balki obraz xarakteri, tarixiy davr va xalq dunyoqarashini birlashtiruvchi mazmuniy tizim ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: lingvokulturologiya, milliy-madaniy kod, lingvokulturema, konsept, milliy kolorit, tarixiy xotira, realiya.

XX asr o‘zbek nasrida insonning tarixiy davr bilan munosabatini oddiy maishiy tafsilotlar, xalqona nutq va milliy ruh orqali tasvirlash Shukur Xolmirzayev ijodining muhim xususiyatlaridan biridir. Yozuvchi voqelikni tashqi etnografik belgilar bilan cheklamaydi: qahramonning gapirish usuli, murojaat shakli, xotirasi, e’tiqodi, ro‘zg‘or buyumlari va axloqiy tanlovi orqali muayyan madaniy makonni yaratadi. Shu sababli uning hikoyalarini lingvokulturologik nuqtayi nazardan o‘rganish badiiy matnda til va madaniyatning qanday birikishini aniqlash imkonini beradi.

Lingvokulturologiya til birliklarida mujassam bo‘lgan madaniy ma’no, xalqning dunyoni tasniflash usuli va qadriyatlar tizimini o‘rganadi. Badiiy matnda bunday ma’no faqat alohida so‘zlarda emas, balki obrazlar tizimi, takrorlanuvchi motivlar, nutqiy formulalar, tarixiy realiyalar va kommunikativ xulq me’yorlarida ham namoyon bo‘ladi. “Odam” hikoyasi aynan shu jihatdan

serqatlam materialdir: Rahimaning qariyb butun umrini qamrab olgan syujetda qizlik, turmush, bevalik, qochqinlik, jamoalashtirish, urush, farzand va nevaralar taqdiri, qarilik hamda o‘lim oldi holati bir-biriga ulanadi.

Til va madaniyat munosabati haqidagi qarashlar V. fon Gumboldt an’analaridan boshlab antropotsentrik tilshunoslikning muhim yo‘nalishiga aylangan. V.N. Teliya, V.V. Vorobyov va V.A. Maslova tadqiqotlarida til madaniy tajribani saqlovchi va uzatuvchi tizim sifatida talqin qilinadi. O‘zbek tilshunosligida Sh. Usmonovaning lingvokulturologiyaga oid ishlari milliy-madaniy semantika, konsept, stereotip, ramz va realiya kabi birliklarni o‘zbek materiali asosida tushuntirishga xizmat qiladi.

Shukur Xolmirzayev ijodini o‘rganishda uning milliy kolorit, xalq tili va folklor unsurlaridan foydalanishi alohida qayd etilgan. So‘nggi tadqiqotlarda yozuvchi hikoyalaridagi etnolingvistik birliklar, dialektizmlar, milliy realiyalar va konseptual tuzilmalar ham o‘rganilmoqda. “Odam” hikoyasi yuzasidan onalik va fidoyilik masalasiga bag‘ishlangan tadqiqot mavjud bo‘lsa-da [5], asarning butun til-madaniyat tizimini, ayniqsa avlodlararo xotira kodini kompleks lingvokulturologik tahlil qilish zarurati saqlanib qoladi.

Tadqiqot materiali sifatida Ziyo.uz elektron kutubxonasida e’lon qilingan “Odam” hikoyasi matni olindi. Metodologik jihatdan kontekstual tahlil birlikning badiiy vazifasini, semantik tahlil uning ma’no qatlamlarini, konseptual tahlil qadriyatlar tizimini, lingvokulturologik tahlil esa til birligining milliy-madaniy mazmunini aniqlashga xizmat qildi. Misollar asar matnidan qisqa iqtiboslar yoki mazmuniy tavsif shaklida berildi.

Hikoyaning dastlabki muhim madaniy belgisi Rahimaning onasi o‘lim oldida farzand va avlodlarini yoniga chaqirib, “rozi-rizolik” olishi bilan bog‘liq. Bu nutqiy-marosimiy vaziyat o‘zbek an’anaviy madaniyatida insonning hayot bilan xayrlashishi, yaqinlar oldidagi ma’naviy qarzini ado etishi va avlodlarga axloqiy yo‘l-yo‘riq qoldirishi bilan bog‘lanadi. “Rozi-rizolik” birikmasi lug‘aviy ma’nodan kengroq: unda kechirim, rozilik, duoga yaqin ma’naviy munosabat va o‘zaro haqqini halollash semalari mujassam.

Onaning “Rostgo‘y, mard, halol bo‘linglar!” mazmunidagi vasiyati uch tayanch qadriyatni birlashtiradi. Rostgo‘ylik – so‘z va haqiqat uyg‘unligi; mardlik – iroda, jasorat va mas’uliyat; halollik esa mehnat, munosabat va vijdon me’yorini anglatadi. Bu uchlik keyinchalik Rahimaning hayotiy tanlovlarida sinovdan o‘tadi. Demak, vasiyat syujetning oddiy epizodi emas, keyingi voqealarni baholash uchun aksiologik mezondir.

Hikoya yakuniga yaqin Rahimaning o‘zi ham avlodlar qurshovida hayot bilan vidolashish bosqichiga keladi. Boshlanishdagi ona va oxirdagi Rahima o‘rtasida madaniy-kompozitsion parallel yuzaga keladi. Shu yo‘l bilan “ona vasiyati → qizning umri → avlodlarga uzatilgan xotira” zanjiri shakllanadi.

Badiiy vaqt chiziqli bo‘lsa-da, madaniy vaqt doiraviy: bir avlodning so‘zi keyingi avlodning xulqiy xotirasiga aylanadi.

Rahimaning Shodmon polvonga turmushga chiqishi shaxsiy his bilan birga oila va katta avlod qarori hukmron bo‘lgan tarixiy-madaniy muhitni aks ettiradi. Matndagi “bermoq”, “sovchi”, “xotin bo‘ldi” kabi birliklar o‘sha davr nikoh diskursining til belgilaridir. Ularni bugungi kommunikativ me’yor bilan bevosita tenglashtirish emas, balki tasvirlangan tarixiy muhitning ijtimoiy semantikasi sifatida o‘qish muhim.

Shodmon vafotidan so‘ng Rahimaga sovchi kelganida uning “Polvon meni qulflab ketgan, kaliti o‘zida” mazmunidagi javobi kuchli metaforik madaniy formula sifatida namoyon bo‘ladi. Bu yerda “qulf” va “kalit” real buyum emas, balki nikohiy sadoqat va ruhiy bog‘liqlik ramzidir. Metafora Rahimaning qayta turmush qurmaslik qarorini quruq bayon etmay, uni xalqona obraz orqali ifodalaydi.

“Uchta yetimchani boqay” mazmunidagi keskin javobda esa ona identiteti nikoh identitetidan ustunlashadi. “Yetim” so‘zi o‘zbek madaniy ongida faqat ota-onasiz qolgan bolani emas, himoyaga, mehrga va ijtimoiy mas’uliyatga muhtoj mavjudotni anglatadigan kuchli emotsional birlikdir. Rahima uchun farzandlarni boqish shaxsiy qulaylikdan ustun axloqiy burchga aylanadi.

Asarda “ona”, “ena”, “enajon”, “buvi”, “kampir”, “qiz”, “kelin”, “nevara”, “chevara”, “kuyov” kabi qarindoshlik va yosh maqomini bildiruvchi birliklar ko‘p uchraydi. Bular shaxsni faqat biologik qarindoshlik bilan emas, jamiyatdagi rol va avlod pog‘onasi bilan ham belgilaydi. Ayniqsa “enajon” shaklidagi -jon komponenti mehr, yaqinlik va iltifotni kuchaytiradi.

Rahimaning hayoti davomida nominatsiya o‘zgarib boradi: Rahima qiz, Rahima kelin, Rahima ona, Rahima buvi. Hikoyaning qarilik tasvirida yozuvchi aynan shu rollarni bir kunda almashib turgandek ko‘rsatadi. Bu usul inson identitetining avlodiy va ijtimoiy bosqichlardan tuzilishini ochadi. Qahramon xotirasi orqaga qaytgani sari uning nomlanishi ham oldingi maqomlarga qaytadi.

“Piri badavlat” murojaati alohida e’tiborga loyiq. U keksalikni ojizlik emas, avlodlar qurshovida ulug‘langan, duosi va tajribasi qadrli maqom sifatida baholovchi madaniy semantikaga ega. Adolatning onasiga shu tarzda murojaat qilishi qariyaga hurmatning til orqali ifodalanishidir.

Hikoyadagi “o‘tov”, “chelak”, “satil”, “xurjun”, “tolqon”, “tut mayiz”, “o‘choqbosh”, “paranji”, “chorbog‘” kabi birliklar tasvirning moddiy-madaniy qatlamini tashkil qiladi. Ularning har biri ma’lum yashash tarzi, xo‘jalik, makon yoki tarixiy davr bilan bog‘liq. Masalan, qochqinlik epizodidagi xurjunning bir ko‘ziga oziq-ovqat, ikkinchisiga kichik bolaning joylashtirilishi oddiy ro‘yxat emas. U tanglik sharoitida ona hayotining butun yukini bitta

predmet obrazida jamlaydi.

“Tolqon”, “tut mayiz”, “non” singari oziq-ovqat nomlari yo‘l va qochqinlik sharoitida uzoq saqlanadigan, kundalik turmush tajribasi bilan bog‘liq mahsulotlarni bildiradi. Shu sababli realiyalar matnga etnografik rang berish bilan birga, qahramonlarning hayot strategiyasini ham ko‘rsatadi.

“Polvon” nomi ham milliy-madaniy semantikaga ega. Shodmonning shaxsiy ismi bilan birga doimiy maqomga aylangan bu birlik jismoniy kuch, bellashuv, mardlik va xalq tomoshalari bilan bog‘liq assotsiativ maydonni faollashtiradi. Rahimaning xotirasida “tog‘dek yigit” obrazi bilan uyg‘unlashishi polvonlikning kuch va salobat kodini kuchaytiradi.

Rahimaning umri katta tarixiy burilishlar fonida kechadi. “Inqilob”, “qizillar”, “kolxoz”, “raykom”, “front”, “qoraxat”, “davlat pensiyasi” kabi birliklar bir inson biografiyasiga XX asr tarixini joylashtiradi. Bu so‘zlar matnda izohli tarix darsligi vazifasini bajarmaydi. Ular qahramonning kundalik tajribasiga singdirilgan holda keladi.

“Qoraxat” urush diskursining eng og‘ir lingvokulturemalaridan biridir. Abdurahimdan qoraxat kelishi bilan birgina so‘z o‘lim xabari, ona yo‘qotishi, yetim qolgan bolalar va urush fojeasini birlashtiradi. So‘zning emotsional sig‘imi uning rasmiy xabardan xalq xotirasidagi fojea ramziga aylanganini ko‘rsatadi.

“Kolxoz” va “raykom” kabi sovet davri birliklari esa yangi ijtimoiy tartibni bildiradi. Rahimaning kolxozga kirishi, mehnatga qo‘shilishi va Adolatning raykomda ishlashi orqali ayolning oilaviy doiradan jamoat mehnatiga chiqishi ham ko‘rsatiladi. Demak, tarixiy realiyalar qahramon maqomidagi o‘zgarishlarni ham belgilaydi.

Rahima obrazi atrofida “boqmoq”, “ishlamoq”, “mashoq termoq”, “ro‘zg‘or”, “dastyor” kabi mehnat semali birliklar to‘planadi. Ularning takroriy qo‘llanishi ona konseptining faqat mehr bilan emas, mehnat va mas’uliyat bilan bog‘langan modelini yaratadi. Rahima o‘z farzandlarini, keyin urushda halok bo‘lgan o‘g‘lining bolalarini asraydi; shu tariqa onalik biologik chegaradan chiqib, avlodni saqlash vazifasiga aylanadi.

Asarda ona idealizatsiya qilingan biryoqlama timsol emas. Rahima jahldor, qaysar, ranjiydigan, kelinini kechira olmaydigan holatlarda ham ko‘rsatiladi. Ana shu murakkablik obrazning hayotiyligini oshiradi. Lingvokulturologik nuqtayi nazardan qadriyat qahramonning nuqsonsizligida emas, balki og‘ir sharoitda avlod, mehnat va mas’uliyatni tark etmasligida namoyon bo‘ladi.

Rahimaning tanasi ham tarix xotirasini saqlaydi: qochqinlikda sovuq olgan chap oyog‘i qarilikdagi xotira oqimida yana og‘riq va sovqotish hissi bilan jonlanadi. Demak, xotira faqat verbal emas, somatik xarakterga ham ega.

Tana belgisi tarixiy voqeaning shaxsiy iziga aylanadi.

Hikoyaning eng original badiiy-lingvistik qatlamlaridan biri qarilikdagi xotiraning teskari harakatidir. Rahima avval yaqin o‘tmishni, keyin urushni, undan oldingi kolxozlashuv davrini, so‘ng Shodmonni va nihoyat qizlik yillarini eslaydi. Xronologiya orqaga buriladi. Bu jarayonda tarixiy terminlar asta-sekin oilaviy va maishiy so‘zlarga, oxirida esa “ena”, “satil”, “soy”, “Xosiyat opa” singari ilk xotira belgilariga almashadi.

Yozuvchi qahramonning ruhiy holatini tibbiy terminlar bilan nomlamaydi. Buning o‘rniga uning nutqi, adashgan murojaatlari, vaqt qatlamlarining qorishishi va predmetlarni avvalgi nom-ma’nosi bilan qabul qilishi orqali holatni ko‘rsatadi. Natijada o‘quvchi xotiraning parchalanishini tilning o‘zida kuzatadi.

Rahimaning “bir necha odamga o‘xshab” turli qiyofalarda yashashi hikoya nomi – “Odam”ning umumlashtiruvchi semantikasini ochadi. Inson bitta yosh yoki bitta ijtimoiy rol bilan cheklanmaydi; uning ichida qiz, kelin, ona, buvi kabi vaqt qatlamlari saqlanadi. Shu ma’noda asar nomi individual ismni emas, umr va xotira orqali shakllangan insoniy mohiyatni markazga chiqaradi.

Xolmirzayev dialoglarida og‘zaki nutqqa xos qisqargan va xalqona shakllardan foydalanadi. “Opqo‘yaman”, “qo‘yvor”, “enam”, “yotipti” kabi ko‘rinishlar qahramon nutqining tabiiyligini ta’minlaydi. Bunday birliklarni faqat fonetik chekinish deb baholash yetarli emas: ular hududiy-ijtimoiy muhit, yaqinlik darajasi va personajning nutqiy portretini yaratadi.

Rahimaning keskin vaziyatlardagi gaplari qisqa, buyruq va undovlarga boy. Bu sintaktik ixchamlik uning qat’iy xarakterini ko‘rsatadi. Adolatning “Enajon” kabi takroriy murojaatlari esa xavotir, mehr va iltijoni kuchaytiradi. Demak, madaniy ma’no faqat lug‘aviy birlikda emas, murojaatning takrori va kommunikativ vazifasida ham yuzaga chiqadi.

Asardagi xalqona metaforalar murakkab psixologik holatlarni sodda, ammo semantik jihatdan zich shaklda ifodalaydi. “Qulflab ketgan, kaliti o‘zida” formulasi bunga yorqin misoldir. Bu kabi obrazlar yozuvchining milliy tafakkurga xos konkretlashtirish usulidan samarali foydalanganini ko‘rsatadi.

Tahlil natijasida hikoyadagi lingvokulturologik birliklarni bir necha guruhga ajratish mumkin:

1) aksiologik kod: halollik, mardlik, rostgo‘ylik, sadoqat, sabr;

2) oilaviy-avlodiy kod: ona, ena, enajon, buvi, nevara, chevara, yetim;

3) marosimiy kod: vasiyat, rozi-rizolik, sovchilik, nikoh;

4) maishiy-etnografik kod: o‘tov, xurjun, tolqon, satil, o‘choqbosh, paranji;

5) tarixiy-ijtimoiy kod: inqilob, qizillar, kolxoz, raykom, front, qoraxat;

6) somatik-xotira kodi: sovuq olgan oyoq, qarilik, jismoniy sezgi orqali o‘tmishning qaytishi.

Bu guruhlar bir-biridan uzilgan emas. Masalan, “xurjun” maishiy realiya bo‘lishi bilan birga ona mas’uliyatini; “qoraxat” tarixiy realiya bo‘lishi bilan birga oila fojeasini; “enajon” qarindoshlik murojaati bo‘lishi bilan birga mehr va hurmatni; “rozi-rizolik” marosimiy formula bo‘lishi bilan birga axloqiy dunyoqarashni ifodalaydi. Lingvokulturemaning badiiy kuchi aynan shu ko‘p qatlamlilikda namoyon bo‘ladi.

Shunday qilib, “Odam” hikoyasida milliy kolorit dekorativ fon emas. U syujetning ichki mexanizmiga kirgan: qahramon nima yeydi, nimani ko‘taradi, kimga qanday murojaat qiladi, o‘limni qanday kutadi, o‘tmishni qanday nomlar bilan eslaydi. Bularning barchasi uning madaniy identitetini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Телия, В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Языки русской культуры, 1996.
2. Воробьев, В.В. Лингвокультурология: теория и методы. – Москва: Изд-во РУДН, 1997.
3. Maslova, V.A. Лингвокультурология: учебное пособие. – Москва: Academia, 2001.
4. Usmonova, Sh. Lingvokulturologiya. Darslik. – Toshkent, 2019.
5. Tilovova, M.Y. Shukur Xolmirzayev ijodida til, folklor va milliy kolorit fenomenlari // O‘zA. – 2025.
6. Xolmirzayev, Sh. Odam (hikoya). Ziyouz elektron kutubxonasi. Elektron manba: n.ziyouz.com